DE STAATS-SPAANSE LINIES

1. Brugge (Middeleeuwse omwalling: 1300 / bastionnering vanaf 1614) A3
2. Museum Gentpoort A3
3. Fort Te Sterre (begin 17de eeuw) B4
4. Spanjaardenkasteel (1540-1545) E5
5. Fort Lapin (1665?) A3
6. Fort van Beieren (1705) A3
7. Fort van Damme (1704) A3
8. Redoute van Michem (1703) A3
9. Bezoekerscentrum Damme en de Zwinstreek A3
10. Damme (1617, Hoornwerk 1704) A3
11. Verbrand Fort (1703) A2
12. Fort Sint-Job (1604) B2
13. Zwaluwstaart Fort Sint-Donaas (1705) B2
14. Fort Sint-Frederik (1604) B2
15. For Freedom Museum A2
16. Museum Sincfala A2
17. Fort Sint-Paulus - Hazegrasfort (1627) B1
18. Bezoekerscentrum Het Zwin B1
19. Nieuw Hazegrasfort (1784) B2
20. Redoute Berchem (ca. 1642) B2
21. Fort Oranje (1622) B1
22. Retranchement Cadsandria (1622) B1
23. Fort Isabella (1622) B2
24. Fort Nassau (1605) B2
25. Noordschans of Klein Pas (1601) B2
26. Grote schans of Groot Pas (1601) B2
27. Stadsmuseum Het Belfort B2
28. Sluis (1573) B2
29. Redoute Fort Sint-Donaas (1705) B2
30. Kruisdijkschans (1639) B2
31. Krabbeschans (1602?) B2
32. Bordeelschans (1604?) C2
33. Fort Loo (1643) C2
34. Hans Vrieseschans (1604) C2
35. Redoute Melk en Brokken of Mellingsredoute (1620?) C2
36. Redoute Marolleput (1602?) C1
37. Redoute Scherpbier (1633) C2
38. Oostburg (1605) C2
39. Redoute Kaas en Brood (1605?) C2
40. Sint-Cathalijneschans (ca. 1592) C2
41. Schans Nijevelt of Nieveltschans (1604) C2
42. Redoute Spek en Brood (1621) C2
43. Batterij Bakkersdam (1789) C2
44. Olieschans (ca. 1602) C2
45. Aardenburg (1604) C2
46. Gemeentelijk Archeologisch Museum Aardenburg C2
47. Elderschans (1604) C2
48. Fort Grotendorst (eind 16de eeuw?) C2
49. Schans Kijkuit (eind 16e eeuw) C3
50. Middelburg (B) (1609, 1702) B3
51. Bezoekerscentrum Middelburg (B) B3
52. Fort Sint-Philip (eind 16de eeuw) C2
53. Schans / redoute / batterij Middelburg (N) (1702) D2
54. Jonkvrouw- of Jufferschans (1605) D2
55. Museum voor de Staats-Spaanse Linies Het Bolwerk D2
56. IJzendijke (1573) D2
57. Biervliet (1592) E2
58. Batterijen bij de Kapitale Dam (1786) D2
59. Philippine (1583) E2
60. Mauritsfort (1588) E2
61. Fort Leopoldus (1647?) E3
62. Fort Sint-Anthonius (1583, 1680) E3
63. Sas van Gent (ca. 1572) E3
64. Redoute Sint-Steven (1586) F3
65. Fort Miseri (1645) F4
66. Fort Terwest (1644) F4
67. Fort Keizershoek, Papemutse (1644) F4
68. Fort Francipani (1644) F4
69. Batterij Zwartenhoek (1790) F3
70. Fort Sint-Jan (1634?) F3
71. Fort Sint-Marcus (1586) F3
72. Axel (1574) F3
73. Fort Sint-Joseph (1634) F3
74. Streekmuseum Het Land van Axel F3
75. Schans Groenendijk (1586) F2
76. Fort Sint-Jacob (1634) F3
77. Fort Sint-Livinus of Sint-Lieven (1634) F3
78. Fort Sint-Nicolaas (1634) G3
79. Fort Ferdinandus (1634) G3
80. Batterij Reigersbosch (1789) G2
81. Batterij Luntershoek (1794) G2
82. Vogelfort (ca. 1585) G2
83. Streekmuseum De Vier Ambachten G2
84. Fort Moerschans of Moervaert (1591) G2
85. Fort Grote Rape (1586) H2
86. Fort Zandberg (1586) H2
87. Batterij Boerenmagazijn (1785) H2
88. Hulst (ca. 1572) G2
89. Bezoekerscentrum Camping Fort Bedmar H3
90. Fort Bedmar (1700) H3
91. Onbekend (1702?) G4
92. Fort Sint-Jan (1702) G3
93. Fort De Klinge (1590) H3
94. Fort Fuentes, Spinola (1595) H2
95. Fort Verboom (1702) H2
96. Fort Kieldrecht (1583) H2
97. Fort Verrebroek (1586) H3
98. Fort Bath (1786) I1
99. Bezoekerscentrum Fort Liefkenshoek I2
100. Fort Liefkenshoek (1579, 1652) I2
101. Fort Lillo (1579, 1609) I2
102. Fort Blauwgaren (1584) I2
103. Fort Trinitatus (1585) I2
104. Fort Frederik Hendrik (1627-1628) I2
105. Zandvliet (1622-1627) I1
106. Kruisschans (1584, 1587) I2
107. Paalschans (1584, 1585) J2
108. Fort Sint-Jacob (1584) J2
109. Fort Pekgat (1584) J2
110. Fort Sint-Andreas (1584) I2
111. Fort Sint-Barbara (1584) I2
112. Fort Sint-Marie (1584, 1832, 1850) I3
113. Fort Sint-Filips (1584, 1869-1881) I3
114. Fort Sint-Petrus (1584) I3
115. Boerenschans (1583) J3
116. Boerinnenschans (1577-1579) J3
117. Fort Piementel (1635) J3
118. Fort Blokkersdijk (1592, 1646) J3
119. Laarfort (1638) J3
120. Fort Ferdinand (1638-39) J3
121. Fort Burcht (1576, 1584) J3
122. Fort Téligny (1584) J3
123. Fort Toulouse (1583) J3
124. Fort Isabella (1605, 1744, 1806) J3
125. Steen (ca. 1200) J3
126. Vlaams Hoofd (1576-1577, 1583, 1852) J3
127. Antwerpse ruien/Ruihuis (11de-15de eeuw) J3
128. Spaanse Omwalling/Bastion Keizerspoort (1542-1545) J3
129. Citadel van Alva (1567-1571) J3
130. Fort Moerspui (1644?) F3

Linies

Paulusdijk en Paulusvaart (1627)	B1-B2
Linie van Fontaine - Linie van de Vuile Vaart (1622)	B2
Bedmarlinie (1701-1702)	B1-A3
Cantelmolinie (1632)	B2
Circumvallatie van Sluis (1604)	B2
Linie van de Lieve (voor 1613)	A3-D5
Brugse Vaart (1613-1623, 1701-1702)	A3-E5
Linie van Oostburg (1587 / 1604)	C2-D2
Linie van Passageule (1672)	C2-D2
Brandkreek (1622 gegraven)	C2-D2
Linie van de Oranjepolder (1691)	D1-D2
Linie van de Zuiddiepepolder/Oude Linie (1702)	D2
Circumvallatie Sas van Gent (1644)	E3-F3
Sassevaart (1547-1549)	E3-E5
Linie van Communicatie (1586)	E3-H2
Oude Linie (van Axel) (1702)	G2
Linie van Axel (1586 / 1702)	F3-G2
Linie van de Nieuwe Vaart (1644-1645)	E4-F3
Bedmarlinie (1701-1702)	F4-I2
Circumvallatie van Hulst (1645)	G3-H2
Nassaulinie (1591)	G2
Parmavaart (1584-1585)	G3-I3
Liniedijk Negenjarige Oorlog (1688-1697)	H3-I3
Rode Moerdijk (1688-1697, 1701-1702)	H3
Koningsdijk (1673, 1700-1701)	H2
Staatse Linie (1702-1703)	I2
Ouden Dijk (versterkt 1627)	I1-I2
Noordland (versterkt ca 1630)	I1
Blauwgarendijk (versterkt 1584)	I2
Kauwensteinse Dijk (versterkt 1584)	I2-J2
Brug Farnese (1584-1585)	I3
Fontainegracht (1635)	I3-J3
Blokkersdijk (1592 / 1646)	J3
Oosterweelse Dijk (versterkt 1584)	I3-J3
Ferdinandusdijk (1635)	J3

Data

1568 - 1648: De Opstand / Tachtigjarige Oorlog
1609 - 1621: Twaalfjarig Bestand
1672 - 1678: Hollandse Oorlog
1688 - 1697: Negenjarige Oorlog
1702 - 1713: Spaanse Successieoorlog
1745 - 1748: Oostenrijkse Successieoorlog
1789 - 1815: Franse Revolutie / Napoleontische Oorlogen
1830 - 1839: Belgische Revolutie / Omwenteling
1914 - 1918: Wereldoorlog I
1940 - 1945: Wereldoorlog II

Forten en Linies in Grensbreed Perspectief

Staats-Spaanse Linies
stille getuigen van een woelige strijd

Interreg Vlaanderen Nederland
Europa investeert in uw regio

Europese Unie
Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling

STAATS & SPAANS IN DE CLINCH
FORTEN EN LINIES IN DE GRENSREGIO

ONTDEK ZELF DE STAATS-SPAANSE LINIES!
Brochures, kaarten en routebeschrijvingen voor de wandelaar, fietser, ruiter en automobilist zijn verkrijgbaar bij de VVV in Zeeland en de toeristische diensten in Antwerpen, West- en Oost-Vlaanderen. De medewerkers helpen u graag verder.

TOERISME OOST-VLAANDEREN
Sint-Niklaasstraat 2
9000 Gent
België
Tel. + 32 9 269 26 00
Fax + 32 9 269 26 09
www.tov.be

WESTTOER
Koning Albert 1-Laan 120
8200 Sint-Michiels
België
Tel. + 32 50 30 55 00
Fax + 32 50 30 55 99
www.westtoer.be

VVV ZEELAND
Markt 11-13
4531 GD Terneuzen
Nederland
Tel. + 31 115 62 10 22
Fax + 31 115 62 11 11
www.vvvzeeland.nl

ANTWERPEN
Grote Markt 13
2000 Antwerpen
België
Tel. + 32 3 232 01 03
Fax +32 3 231 19 37
www.visitantwerpen.be

COLOFON
Deze kaart kwam tot stand door samenwerking tussen partners van het Interreg IVA-project 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief'.

VU: Provincie West-Vlaanderen
REDACTIE: Werkgroep Recreatieve Kaarten
EINDREDACTIE: Salto-reclame.be
FOTOGRAFIE: Vilda, Westtoer, Robrecht Pilien, Winant Halfwerk
CONCEPT, ONTWIKKELING EN VORMGEVING: Salto-reclame.be
DRUK: Goekint.be
DATUM VAN UITGIFTE: 1 augustus 2012
DEPOTNUMMER: D/2012/0268/18

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door een bijdrage uit het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling.

ANDERE KAARTEN BESCHIKBAAR:

De kaarten kaderen in het project rond forten, versterkte steden en linies in de grensstreek van Vlaanderen met Nederland.
Alle verdedigingswerken in lineverband, leveren een historische bijdrage aan de grensvorming. Deze elementen, weliswaar uit verschillende periodes, bieden landschappelijk, recreatief, ecologisch en cultuurhistorisch gemeenschappelijke kansen.

PARTNERS:

Provincie West-Vlaanderen – Door mensen gedreven
Provincie Oost-Vlaanderen – Een stem van ons
Provincie Zeeland
Provincie Antwerpen
Stad Antwerpen
Provincie Noord-Brabant
Interreg Vlaanderen Nederland – Europa investeert in uw regio
Europese Unie – Samen voor Europa

www.staatsspaanselinies.eu
Lexicon: www.staatsspaanselinies.eu/algemeen/wat/terminologie

180 jaar wapengekletter

Tussen 1568 en 1713 was de grensregio tussen Knokke en Antwerpen vaker wel dan niet een bloedig strijdtoneel. De Nederlanden wilden zich in politiek, economisch en religieus opzicht losmaken van het Spaanse Rijk waarvan ze deel uitmaakten. De belangrijkste grootmacht van die tijd liet dat niet zonder slag of stoot gebeuren. Het conflict kreeg later de naam Tachtigjarige Oorlog (1568-1648).

Maar zelfs na tachtig jaar strijd lag de grens tussen Noordelijke ('Staatsen') en Zuidelijke Nederlanden ('Spaansen') nog niet vast. Vandaar de reeks kortere oorlogen die erop volgden. De bekendste daarvan zijn de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) en de Oostenrijkse Successieoorlog (1742-1748). Wanneer de vijand naderde, waren overstromingen het meest evidente wapen. Ging het er even rustiger aan toe, dan werden de overstroomde gebieden weer ingepoderd. Die opeenvolging van menselijke ingrepen kunt u met een beetje fantasie nog overal in het landschap zien.

DE STAATS-SPAANSE LINIES

6 Best bewaarde vesting uit de Spaanse Successieoorlog
Fort van Beieren

Het Fort van Beieren is Vlaanderens best bewaarde vesting uit de Spaanse Successieoorlog. Het werd waarschijnlijk in 1705 opgericht door Franse troepen, als schakel tussen Brugge en Damme. Ook tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog deed het nog dienst. Gedurende de Eerste Wereldoorlog plaatsten de Duitsers een veldbatterij op de aarden omwalling. Daarna verloor het fort zijn militair belang.

Het stervormige fort had een vierkant middenplein, een aarden omwalling met vier bastions, een binnengracht met ravelijn, een tweede aarden omwalling en een buitengracht. Door het geleidelijk verlanden van de grachten kreeg het zijn huidige uitzicht: een grotendeels bebost stukje natuur, waarin de wallen en grachten nog goed zichtbaar zijn. Een bastion werd in 2012 deels in zijn oorspronkelijke staat hersteld. Informatiepanelen maken u wegwijs.

Laat je vervoeren in Fort van Beieren

Tip: In het provinciaal domein kunt u rustig wandelen of picknicken. En aan boord van de Lamme Goedzak beklijkt u het fort vanaf het water.
ⓘ www.westvlaanderen.be/kwaliteit/leefomgeving/natuur/domeinen, www.westvlaanderen.be/informatiecentrum

10 Beschermer van Brugge
Stadswallen van Damme

Damme was in de Middeleeuwen een van de drukste voorhavens van West-Europa. Door de verzanding van het Zwin verloor het echter zijn economische betekenis. Met de aanleg van de stadswallen startte men in 1617-1618 tijdens het Twaalfjarig Bestand. Damme lag immers tegenover de Staatse vesting Sluis en kreeg een belangrijke rol toebedeeld in de bescherming van Brugge. De hoofdwal was een regelmatige zevenhoek, voorzien van zeven bastions.

Nadien legde men een tweede wal aan, met ravelijnen, halve manen en een buitengracht. Een gedekte weg verbond het geheel. Tijdens de Spaanse Successieoorlog kwam daar nog een hoornwerk in de richting van Sluis bij. Als vesting bleef Damme tot na de Oostenrijkse Successieoorlog operationeel. Een deel van de omwalling werd gerestaureerd. U wandelt hoofdzakelijk doorheen natuurgebied langs de wallen met prachtige zichten op stad en landschap. U kunt gebruik maken van picnickplekken.

Terug in de tijd langs de Damme Vaart

Tip: De 43 meter hoge kerktoren van Damme biedt u een uniek panorama over het omringende vestingslandschap.
ⓘ www.toerismedamme.be

11 Ecologie in een historisch kader
Verbrand Fort

Ooit was het Verbrand Fort een vooruitgeschoven stelling om Brugge en Damme te verdedigen tegen aanvallen vanuit de Verenigde Provinciën. De versterking werd omstreeks 1703-1704, tijdens de Spaanse Successieoorlog, door Franse troepen aangelegd. Het was een klassieke vierkante redoute met een gracht rond het terrein.

Het Verbrand Fort was één van de reeks kleinere versterkingen die dienden als voorpost van het grotere Fort van Beieren.

De militaire rol van het fort is al lang uitgespeeld, maar ecologisch heeft het vandaag een belangrijke functie. Er leven heel wat water- en weidevogels, en aan de restanten van de vroegere gracht bevindt zich een interessante oevervegetatie. Het Verbrand Fort werd eind 2011 weer zichtbaar gemaakt en is op zijn plek langs de Schipdonkvaart dicht bij Damme makkelijk te bezoeken. Er loopt ook een fortenruiterroute langs.

Verdiep jezelf in Verbrand Fort

Tip: Tussen vestingstad Damme en het charmante dorpje Oostkerke vindt u 'de Sifon': eertijds een onder doorgang van het Schipdonkkanaal en Leopoldkanaal onder de Damse Vaart.

13 De Vlaamse erfenis van Menno van Coehoorn
Fort Sint-Donaas

Fort Sint-Donaas werd door de Spaansen aangelegd in 1605, na de herovering van Sluis door de Staatsen in 1604. Het maakte samen met Fort Sint-Job en Fort Sint-Frederik deel uit van een drieledige fortenconfiguratie aan de Verse Vaart en de Zoute Vaart. Beide vaarten lagen op de plaats waar zich nu de Damse Vaart bevindt. Fort Sint-Donaas werd door een linie verbonden met Fort Isabella in Knokke-Heist. Tijdens de Spaanse Successieoorlog werd het fort aangepast naar plannen van de Staatse vestingbouwer Menno van Coehoorn. Het kreeg twee extra redoutes in het zuiden en een zogeheten zwaluwstaart in het noorden. Door de aanleg van de Damse Vaart verdween Fort Sint-Donaas grotendeels, maar de zwaluwstaart is nog goed herkenbaar. Hij is trouwens het enige bewaarde restant van Menno van Coehoorns werk in Vlaanderen. Sinds de gedeeltelijke restauratie in 2011 kunt u zich weer voorstellen hoe hij er oorspronkelijk uitzag.

Met de Kobus naar de overkant

Tip: Een wandeling doorheen het natuurgebied van de Sint-Donaas polder waar zich ook een natuurobservatiepunt bevindt.
Ter hoogte van Lapscheure kunnen fietsers en wandelaars de Damse Vaart overstoken met de Kobus, een zelf te bedienen overzetbootje.
ⓘ www.brugsemomeland.be

32 De zeven redans van de gouverneur
Cantelmolinie

De Cantelmolinie verbond de twee forten Isabella en Sint-Donaas. Ze was opgebouwd als een doorlopende linie met zeven redans (bolwerken met twee schuine zijden) op een onderlinge afstand van 150 meter. Vandaag is de linie nog duidelijk in het landschap te herkennen. Haar naam dankt ze aan generaal de Cantelmo, de Spaanse gouverneur van Vlaanderen, op wiens bevel ze werd verbouwd in 1640.

De Cantelmolinie, aangelegd vanaf 1632, verving de Fontaienlinie of Linie van de Vuile Vaart uit 1622. Die vaart is vandaag nog te zien in het landschap. Langs beide linies werden een aantal kleinere redoutes gebouwd die inmiddels verdwenen zijn.

Landelijk verblijven in de Zwinregio

Tip: In de Hazegraspolder, vlakbij het Zwin, proeft u lekkere hoevepproducten en kunt u overnachten in een uniek landelijk kader.
ⓘ www.knokke-heist.info, www.natuurpuntknokke-heist.be

22 Twee forten, één dorp
Retranchement Cadsandria

Ooit was Retranchement een belangrijk militair bolwerk dat de monding van het Zwin beheerste. Het ontstond uit Fort Nassau, door de Staatsen gebouwd na het Twaalfjarig Bestand op een plek waar ze al in 1604 een redoute hadden opgeworpen. Een kilometer noordelijker bouwden de Staatsen Fort Oranje. Met twee wallen verbonden ze beide forten. Vandaar de naam Retranchement Cadsandria.

Retranchement is immers Frans voor 'tweede omwalling'.
De vesting groeide langzaam uit tot een echt dorp dat in 1680 zijn militaire functie verloor. Eind achttiende eeuw werd de vesting nog twee keer opgeknapt toen er oorlog dreigde. Maar in 1795 was haar rol definitief uitgespeeld. Vandaag getuigen alleen de steile wallen en grachten en het Fort Nassau van Retranchements strategisch belangrijke verleden.

Wandelen op Fort Nassau

Tip: Het Zwin is nu een uniek natuurgebied. Aan beide zijden van de grens vindt u een bezoekerscentrum.
ⓘ www.zeelandmuseumland.nl, www.zwinstreek.eu, www.zwin.be

20 Getouwtrek om het Zwin
Fort Berchem

Bij het Beleg van Sluis in 1587 sloot de hertog van Parma het Zwin af met een schipbrug. Na de val van de stad werd het bruggenhoofd op de rechteroever verbouwd tot een fort. Het kreeg de naam Fort Terhofstede, naar het nabijgelegen gehucht. Het fort had veel te lijden van de getijdenstroom in de Zwingeul, en tijdens een stormvloed in 1597 spoelde het bijna helemaal weg.

In 1604 kwam de rechteroever van het Zwin in Staatse handen. Daarom wierpen de Spanjaarden langs de linkeroever een reeks versterkingen op. De Staatsen van hun kant versterkten de rechteroever met onder meer Fort Berchem - ter hoogte van het vergane Fort Terhofstede, net achter de zeedijk. Eind zeventiende eeuw werd het fort opgeheven en gesloopt, maar dankzij de restauratie in 2010 kunt u het weer op zijn oorspronkelijke locatie bewonderen.

Fort Berchem bij Terhofstede

Tip: Bezoek zeker Het Bolwerk in IJzendijke, het museum over de Staats-Spaanse Linies.
ⓘ www.museumhetbolwerk.eu

30 Waar is het koffertje van Hennequin ?
De Kruisdijkschans

In 1640 legden de Staatsen de Kruisdijkschans aan om de weg van Aardenburg naar Sluis te beveiligen. Deze redoute (een kleine, volledig omwalde versterking) raakte na de Tachtigjarige Oorlog in verval. In 1701 werd ze hersteld om de Eede te bewaken, een rivierties waarvan de loop door liniebouwer Menno van Coehoorn strategisch werd verlegd. In 1762 kocht de gefortuneerde Hugenotenfamilie Hennequin de schans om ze te verbouwen tot fraaie buitenplaats.

Het vierkante woonhuis staat er nog steeds, en is waarschijnlijk gebouwd op de funderingen van een wachttoren die middenin de redoute stond. Middenplein, binnen- en buitengracht zijn duidelijk herkenbaar. En nog altijd doet de legende van 'het koffertje van Hennequin' de ronde: ergens op de Kruisdijkschans zou een koffertje vol goud en juwelen verborgen liggen. Totnogtoe is het niet gevonden...

Hier kan je het koffertje komen zoeken. Wie zoekt die vindt

Tip: In Sluis kunt u de goed bewaarde vestingwallen bezoeken. Op het belfort slaat 'Jantje van Sluis' al sinds 1424 de klok.

44 Terug van weggeweest
De Olieschans

Ten noorden van Aardenburg bouwden de Spanjaarden tussen 1600 en 1604 een schans ter verdediging van de stad en de haven. Ze kreeg de naam Olieschans, naar het dorp Odelinsbrugge dat zich op die plaats zou hebben bevonden. Toen Prins Maurits in 1604 het Land van Cadzand veroverde, ging de Spaanse bezetting op de loop. De schans viel vrijwel zonder strijd in handen van de Staatsen, en werd meteen ingeschakeld bij het beleg van Sluis.

Na het Twaalfjarig Bestand boette de Olieschans aan militair belang in. Bij de inpoldering van de ondergelopen landerijen ten noorden van Aardenburg in 1649 kwam de schans in de westelijke dijk van de Isabellapolder te liggen. Het verval trad in en in 1672 werd de schans opgeheven. Uiteindelijk bleef er alleen een nauwelijks zichtbare verheffing in het landschap van over. Maar in 2006-2008 is de schans gedeeltelijk gereconstrueerd en nu prominent te zien..

Picknicken op de schans

Tip: Een wandelpad voert u over sterk geëroderde vestingwallen van Aardenburg, een interessant natuurgebied. Wie weet ziet u er zelfs een boomkikker!

50 Bestand tegen kanonvuur
Middelburg (B)

Vanaf het begin van de Tachtigjarige Oorlog werd Middelburg meermaals verwoest en kwam de omgeving van het stadje onder invloed van de zee te staan. Toen de Staatsen in 1604 het naburige Aardenburg veroverden, begonnen de Spanjaarden meteen Middelburg te versterken.

In plaats van stenen muren en houten poorten kwamen er kanonvuurbestendige aarden wallen en kleine bastions. Het kasteel werd verlaagd en versterkt. Later kwamen daar nog grote bastions op de hoekpunten van de vestingswal bij.

Vandaag is de vorm van de gebastioneerde stad nog duidelijk herkenbaar. De positie van de twee bastions aan de grens is te herkennen aan de perceelvormen. Van het oostelijke bastion zijn zelfs de contouren nog goed te zien, dankzij een recente herprofilering.

Beleef het erfgoed in Middelburg

Tip: Het bezoekerscentrum van Middelburg (B) is uw vertrekpunt voor een wandeling door de turbulente geschiedenis van het stadje.
ⓘ www.maldegem.be/toerisme/musea.htm

E3 - G2 Actie en reactie
De Spaanse linie tussen Sas van Gent en Hulst

In 1586 viel het Land van Axel in handen van de Staatsen. Met het doorsteken van de dijken was ten zuiden van de stad een brede kreek ontstaan. Langs de noordoever daarvan wierpen de Staatsen een verdedigingslinie op. Als reactie bouwden de Spanjaarden een eerste reeks forten op de zuidoever, tussen Sas van Gent en Hulst.

Nadat de Staatsen zich in 1633 met de verovering van Philippine een bruggenhoofd verschaften op het Vlaamse vasteland, werd de Spaanse linie verder versterkt. Uit die tijd dateren de forten Sint-Jan, Sint-Joseph, Sint-Jacob, Sint-Livinus, Sint-Nicolaas en Ferdinandus. Op het einde van de Tachtigjarige Oorlog kwam de linie in Staatse handen en verloor al snel haar functie. De linie is nog vrij goed zichtbaar in het landschap. Vooral de in 2005-2007 opgeknapte forten Sint-Joseph, Sint-Jacob en Sint-Livinus bij Koewacht zijn echte blikvangers.

Wandelen op de wallen rond Hulst

Tip: De zeesluis en batterij van Zwartenhoek (Westdorpe) uit 1788 zijn mooi gerestaureerd. De sluis diende om bij oorlogsdreiging het polderland onder water te zetten.

Het Verdronken Land van Saeftinghe is West-Europa's grootste brakwaterschorrengebied. Gelende wandelingen vanaf het bezoekerscentrum in Emmadorp.

G2 - H2 Militair patchwork
De Linie van Communicatie ten oosten van Hulst

Om zich te verdedigen tegen de Spanjaarden liet de stad Antwerpen in 1584 onder andere het Land van Hulst onder water zetten. Het water reikte tot op enkele kilometers van Hulst. Om te voorkomen dat een Staats invasieleger zo dicht bij Hulst kon ontschepen, bouwden de Spanjaarden in 1586 Fort Zandberg. Het fort lag aan het einde van een zandrug die van Hulst naar de waterviakte lieg. Tussen Fort Zandberg en de stad verrees Fort de Grote Rape.

In 1591 viel Hulst in handen van de Staatsen die een nieuw fort bouwden tussen de stad en de Grote Rape: de Moerschans. Beide forten werden opgenomen in een linieduik met gedekte weg tussen Hulst en Fort Zandberg. In 1596 vielen Hulst en de linie weer in Spaanse handen. Pas in 1645 werd Hulst door de Staatsen heroverd. Prins Frederik Hendrik liet de linie verder versterken. Menno van Coehoorn deed rond 1700 hetzelfde.

Genieten op de stadswallen

Tip: Een stukje Vlaanderen in Zeeland: Hulst. U wandelt er over de goed bewaarde vestingwallen en bezoekt museum De Ver Ambachten.
ⓘ www.museum.devierambachten.nl
De forten Sint-Joseph, Sint-Jacob en Sint-Livinus zijn verbonden door een wandel- en fietspad over de voormalige liniedijk.

H2 De Bedmarlinie op z'n best
De Stropers en de Koningsdijk

Tussen 1702 en 1713 werd een nieuw Europees conflict uitgevochten nadat de kinderloze Spaanse koning de kleinzoon van zijn Franse collega Lodewijk XIV als erfgenaam had aangeduid.

De markies van Bedmar begon aan de vooravond van deze Spaanse Successieoorlog in iltempo de grens te versterken. Hij herstelde oude verdedigingswerken en richtte op strategische plaatsen nieuwe forten op. De forten werden met elkaar verbonden via waterlopen en verdedigingsdijken. Zo liep tussen Fort Sint-Jan en Fort Bedmar, dwars door het Stropersbos, een brede gracht met achterliggende verdedigingswal. Dat stukje linie is vrij goed bewaard middenin het prachtige natuurgebied. Tussen Fort Bedmar en Fort Verboom vormde de Koningsdijk de verbinding. Die dijk was al in 1673 aangelegd om overstromingen uit Nederland tegen te gaan, en werd in 1701 versterkt om deel uit te maken van de Bedmarlinie.

Waar zitten de stropers?

Tip: De Stropers is meer dan geschiedenis. U kunt er rustig wandelen in een gevarieerd natuurdecor met bossen, heide en schrale graslanden.
ⓘ www.natuurenbos.be/nl-BE/Domeinen/Oost-Vlaanderen/Stropersbos.aspx
Het fietspad - met infomodules - op de kruin van de Koningsdijk biedt een prachtig zicht op de landschappen in Vlaanderen en Nederland.

90 Kijk verder dan de camping
Fort Bedmar

Fort Bedmar werd in 1701 gebouwd in opdracht van de gelijknamige markies, op een strategische plaats aan het kruispunt van de Clingedijk en de Koningsdijk. Het vierhoekige fort was een van de belangrijkste versterkingen van de Bedmarlinie. Opvallend is dat deze nieuwe forten heel wat groter waren dan hun voorgangers, omdat de reikwijdte van het geschut aanzienlijk was toegenomen.
Op de site van het fort bevindt zich vandaag een camping. Wie goed kijkt, ziet echter nog veel restanten. Zo is de lichte helling van de camping niets anders dan het glacis, de opgehoogde schootszone voor het fort. De perceelsindeling van de camping suggereert de vorm van het vroegere fort. Achter de laurierhaag is een groot deel van de binnengracht bewaard. Op de toegangsweegen richting camping markeren kasseistroken de fortgrachten en toont een doorsnede in cortenstaal de opbouw en hoogte van Fort Bedmar.

Vroegere verdediging maakt plaats voor grenzelze ontspanning

Tip: Op Camping Fort Bedmar vindt u een informatiepunt met een plattegrond en een beschrijving van het vroegere fort.
ⓘ www.fortbedmar.be

100 Synthese van vier eeuwen geschiedenis
Fort Liefkenshoek

Meer dan 400 jaar geschiedenis in één goed bewaard gebouwencomplex. Dat is Fort Liefkenshoek. Jarenlang vormde het een Staatse enclave in de Zuidelijke Nederlanden, die als vooruitgeschoven verdedigingspost uitstekend onderhouden werd. De voorgeschiedenis van het fort is onbekend, maar de huidige grondvorm dateert uit de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog (1614): een vierkant met vier bastions op de hoeken en twee ravelijnen (vooruitgeschoven driehoeken in de gracht).

De grote halfcirkelvormige kat (een verhoogde geschutsstelling voor kanonnen), het sterk geërodeerde kruitmagazijn en het officiersgebouw heeft het fort te danken aan Napoleon. De toiletten werden gebouwd toen het fort in de negentiende eeuw diende als quarantainepplaats voor zeelui en migranten met besmettelijke ziektes. De bunkers staan op naam van de Duitsers en dateren uit de Eerste Wereldoorlog. Midden 2012 opende het nieuwe Belevingscentrum.

Leg aan bij Fort Liefkenshoek

Tip: Fort Liefkenshoek is het best bewaarde fort van de hele Staats-Spaanse Linie, met een boeiend interactief bezoekers- en belevingscentrum.
ⓘ www.fortliefkenshoek.be

101 Vesting wordt dorp
Fort Lillo

Willem van Oranje richtte Fort Lillo op in 1579. Samen met Fort Liefkenshoek - aan de overkant van de Schelde - paste het in Willems verdedigingsstrategie tegen een eventuele Spaanse belegering van Antwerpen. Tot lang na de val van die stad controleerden beide forten onder Staats gezag de toegang tot de haven. De verliezen voor de haven waren immens, waardoor men spraak van de 'Sluiting van de Schelde'.

Fort Lillo behield zijn rol als vesting tot 1894, en groeide uit tot een klein vestingdorp met goed bewaarde militaire gebouwen. Lillo is nu een pittoreske historische oase in het industriële havenlandschap. In het kader van de verhoging van de Scheldedijken zal Lillo een gedaantevernieuwing ondergaan: het getijdenhaventje wordt verlegd, en de oorspronkelijke vijfhoekige vorm van het fort wordt gerestaureerd.

Ontthaasten middenin de haven

Tip: Bezoek in Lillo zeker het Poldermuseum en het nabijgelegen Haven centrum.
ⓘ www.provant.be
Op drie zomerse zondagen wordt Lillo bovendien omgetoverd tot 'Boekendorp'.
ⓘ www.lilloboekendorp.be

113 Van tegenfort tot bunkerfort
Fort Sint-Filips

In een scherpe binnenbocht van de Schelde, vier kilometer ten noorden van de Antwerpse binnenstad, ligt Fort Sint-Filips. Alexander Farnese, de hertog van Parma, bouwde het in 1584 samen met Fort Sint-Marie tijdens de belegering van Antwerpen. Met die twee 'tegenforten' wilde hij de stad afsnijden van de Staatse forten Lillo en Liefkenshoek. Tussen beide forten bouwde hij ook zijn indrukwekkende schipbrug. Na de val van Antwerpen bleef Fort Sint-Filips van groot militair belang, om tegenwicht te bieden aan Lillo en Liefkenshoek.

Bij de uitbouw van de Antwerpse fortengordel in de late 19de eeuw kwam Sint-Filips wegens zijn strategische ligging opnieuw in het vizier. Er kwam een nieuw bunkerfort Filip, met drie op de Schelde gerichte artilleriekoepels. Aan de oever kwam een kade om de verbinding te verzekeren met het toen eveneens nieuwe Fort Sainte-Marie, waar een torpedolanceerinstallatie was opgesteld.

Uitwaaien op de Scheldedijk

Tip: Fort Sint-Filips zelf ligt er vrij desolaat bij. Maar een wandeling op de Scheldedijk geeft u een idee van zijn strategische ligging waar de bewogen geschiedenis tot leven kan komen.

128 Parkeren aan de Spaanse omwalling
Bastion Keizerspoort

Het Keizersbastion is het enige zichtbare restant van de Spaanse omwalling uit de 16de eeuw, de Gouden Eeuw van Antwerpen. Door de dreigende invallen uit het noorden en ter verdediging van de bewoners en de vele buitenlandse handelaars, besliste Keizer Karel in 1540 tot de bouw van een volledig nieuwe omwalling rond de stad. Een aanval door de Gelderse troepen van Maarten van Rossum betekende het startsein voor de bouw. Het ontwerp volgde de nieuwste principes in vestingbouw: het Oud-Italiaans gebastioneerd stelsel. Daarmee was het een miljpaal in de ontwikkeling van de vestingbouw in de Nederlanden.
Eind negentiende eeuw barstte de Antwerpse bevolking letterlijk uit haar voegen en de gigantische omwalling werd gesloopt. Tijdens opgravingen in 2002 werden de fundamenten herontdekt. Een deel ervan, het bastion van de Keizerspoort, werd opgegraven en op een opmerkelijke manier geintegreerd in een ondergrondse parkeergarage.

Rijd tot aan het bastion

Tip: Proef de unieke sfeer van de 16de eeuwse stadsomwalling.
ⓘ bezoek: http://archeologie.antwerpen.be